

## תפילת ערבית

### תפילת ערבית

- א.** מנהג טוב לקבוע עת ללימוד הלכה ומוסר בציבור, בין תפילת מנחה לתפילת ערבית, עד שיגיע זמן צאת הכוכבים לקריאת שמע בעונתה, ובזה זוכים לחבר יום בלילה בדברי תורה<sup>א</sup>.
- ב.** לדעת האריז"ל אין לומר שום מזמור קודם תפילת ערבית, וכן אין לומר במוצ"ש את האלפא ביתא ושאר מזמורים שמוסיפים. ולכן נהגו בק"ק חסידים בית אל, שלא לאמר בער"ה מזמור "ברכי נפשי"<sup>ב</sup>.

### עיונים והארות

מנהג נכון, וכן ראוי לנהוג בכל מקום עכ"ד.

**ב. כתב** בשעה"כ (דף נב ע"ב), המזמורים שנהגו לומר קודם תפילת ערבית, לא היה נוהג מורי ז"ל לומר שום מזמור כלל זולתי שלשה פסוקים אלו, והם: ה' צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה, ה' צבאות אשרי אדם בוטח בך, ה' הושיעה המלך יעננו ביום קראנו. ואחר כך אומר קדיש וברכו ותפילת ערבית, וכן בליל מוצאי שבת לא היה נוהג לומר אלפא ביתא ואותם המזמורים כלל. עכ"ד.

**וג"ע** החיד"א בשו"ת חיים שאל (ח"ב סי' כה) העיד עדות נאמנה על מנהגו של מורו ורבו הרש"ש זיע"א וז"ל: והרב האר"י זצ"ל הזהיר שלא יקראו מקרא בלילה וההולכים אחרי ההדרים מנהגי האר"י זצ"ל אין קורין אפי' אחר חצות מקרא וזה פשוט. ושמעתי מהמקובל המופלא ח"ק כמהר"ר שלום

**א. בן** כתב החסיד המקובל ר' אליהו די וידאש בספרו ראשית חכמה (שער הקדושה פ"ז, נא), שעיקר ההשכמה לקרות בתורה הוא לקשור לילה ביום, וכן כתב רבנו הרמ"ק באור החמה (ח"ב דף נה ע"ב) שצריך לקשרם יחד והאוחז באחד מהם מפריד, וצריך לעסוק בתורה ביום כל מה שאפשר ובתחילת הלילה מעט ומחצות יתגבר כארי עכ"ד.

**ובן** כתב המג"א (סי' א, ס"ק א) בשם השל"ה לחבר יום ולילה בתורה הן בבוקר הן בערב. והובא במשנה ברורה (ס"ק ב).

**ורבנו** חיים פלאגי ז"ל כתב בכה"ח (סי' ב, ס"ק א), נהגו בעירנו איזמיר מימי עולם ושנים קדמוניות שבכל לילה ולילה קודם תפילת ערבית, בא יבא חכם המוכיח בבית הכנסת קהלה קדושה תלמוד תורה יכוננה בצדקה להשמיע לעם הנמצאים דברי מוסר ומילי דאגדתא ולומר קדיש על הלימוד שלומד ואחר כך מתפללים ערבית והוא

## עיונים והארות

**איברא** שאין הדברים כפשטן כאשר נבאר בס"ד.  
 וז"ל שער המצוות: שסידר הרב מהר"ש  
 ויטאל ז"ל בנו של רבנו מהר"ח ז"ל בפרשת  
 ואתחנן. בשאר לילי השבוע אין ראוי לקרא מקרא  
 לפי שהמקרא הוא בעשיה והלילה עצמה היא  
 בחינת עשיה והכל הוא דינין ואין ראוי לעורר הדינין  
 עכ"ל. ולכאורה יפלא כי תורה שבכתב היא כנגד  
 שם הויה ותורה שבע"פ נגד שם אדני" כמ"ש בזוהר  
 הקדוש בכמה מקומות ובכתבי האר"י ז"ל וא"כ  
 מקרא הוא רחמים ומשנה דין ונראין הדברים  
 הפכיים ח"ו. וזה שנים רבות ששמעתי משם הרב  
 עיר וקדיש מהר"ם פאפירש ז"ל דבחי' המקרא  
 עליונה מאד ומתפשטת עד העשיה וע"י לימוד  
 מקרא מברר מן העשיה ולכן אין לקרא מקרא  
 בלילה לפי שמבררת מן העשיה והלילה בחינת  
 עשיה ואין ראוי לעורר הדינין ע"כ שמעתי לפי  
 הרשום בזכרוני. ולפ"ז בחינת המקרא היא רחמים  
 מדת יום אך שיש לו כח לברר בעשיה ומשו"ה אין  
 לעורר הדינין. וזה שכתבתי הוא בקצר אמיץ דרך  
 רמז ואין להאריך. ולמאי דאתאן עלה הנה בעה"ק  
 ירושלם ועה"ק חברון ת"ו אשר ישבתי בהם ראיתי  
 שאין קורין מקרא בלילה. ועם כל זה מנהג קדום  
 כי בכל לילה באשמורת קורין בבתי כנסיות ה'  
 ספרי תהלים בכל לילה. ושמעתי ממקובל מופלא  
 בדורנו ז"ל דאמר מר כי אין לימוד התהלים בכלל  
 אזהרת רבנו האר"י ז"ל ויכול לקרות תהלים  
 באשמורת עכ"ד. ואני בעניי מצאתי סמך לזה בב"ר  
 פ' ס"ח דאמרו שם דיעקב אבינו ע"ה היה קורא  
 תהלים בלילה. ומעיקרא דוד הע"ה רוב תהלותיו  
 יסדן ואמרן לראש אשמורות. הגם שיש לחלק.  
 ועתה אמת אגיד כי לקורא תהלים באשמורת  
 ושואלני אני אומר שיש לו סמך. אמנם אני בעצמי  
 ירא אנכי ואין אני קורא תהלים בלילה כי אם בליל  
 שבת קדש כי אפילו בליל הששי כתוב בשער

שרעבי זלה"ה שהיה מפקפק על מה שנהגו לקרות  
 בבתי כנסיות סמוך ליום תהלים ונתפשט מנהג זה  
 בכל ארץ ישראל שיש חבורות לזה. והיה אומר  
 שאולי אין תהלים בכלל אזהרת הרב, ואין ולא  
 ורפיא בידיה. והמקובלים נמנעו לקרות תהלים  
 בחול כל שלא האיר היום. עכ"ל.

**ועוד** כתב בשו"ת יוסף אומץ (סי' נד) לכתוב תשובה  
 להשיב אמרים נכוחים ובעדות על קהילות  
 חברון וירושלים שהמנהג לא לקרוא מקרא בלילה  
 כלל וז"ל: שאל ישאלו רבים מיראי ה' המישרים  
 ארחותם על פי מנהגי הרב הקדוש רבנו האר"י ז"ל  
 כי תאוו נפשם ללמוד מזמורי תהלים באשמורת  
 אם יכולים לקרותם בעוד לילה או לפי דברי רבנו  
 האר"י ז"ל כי הוא אמר דאין לקרא מקרא בלילה  
 חוץ מליל הששי גם תהלים באשמורת אין לקרות.

**וזה** אשיב כי הנה בעה"ק ירושלים ת"ו ועה"ק  
 חברון ת"ו נוהגים כדברי רבנו האר"י ז"ל  
 דאין קורין מקרא בלילה. ואני בעניי בספר הקטן  
 ברכ"י א"ח סי' רל"ח הבאתי מאמר רז"ל: דמשה  
 רבנו ע"ה בשמים כשהקב"ה מלמדו מקרא יודע  
 שהוא יום, וכשמלמדו משנה יודע שהוא לילה.  
 ושם כתבתי דלא למדנו אלא דבחינת מקרא הוא  
 מדת יום, ועדיין ז"ל דכי היכי דקרינן משנה ותלמוד  
 ביום ה"נ שפיר דמי לקרוא מקרא בלילה ואין מופת  
 חותך עכ"ד. ולא דקדקתי בלשוני וכצ"ל דבחינת  
 מקרא הוא מדת לילה שהוא דין ולכן נקרא ביום  
 שהוא מדת רחמים ועדיין כצ"ל. אדהכי והכי נסבר  
 לבי ועתה אני הדל אומר דיש הוכחה שלא ללמוד  
 מקרא בלילה, ושאני משנה ותלמוד דכיון דאנו  
 קורין אותם בלילה כל שכן שנקרא אותם ביום  
 שהוא מדת רחמים, משא"כ מקרא בלילה שאין  
 לעורר מדת הדין. וזהו לפום ריהטא שנראה  
 שבחינת מקרא הוא דין.

ג. אין צריך לתת צדקה קודם תפילת ערבית שהרי זהו זמן דינים קשים, ומ"מ אם בא עני ומבקש צדקה יתן לו כי מועלת ומגינה מן המזיקים.<sup>ד</sup>

ד. כשיתחיל ברכות ק"ש יחבק ידיו, הימנית על השמאלית, ואם הוא מתפלל על פה יסגור עיניו, היות ויש טעם גדול ע"פ הסוד בסגירת העיניים בק"ש וברכותיה של ערבית. ומיהו בערבית של שבת ויו"ט, לא יסגור עיניו בק"ש וברכותיה.<sup>ה</sup>

### עיונים והארות

לאחר חצות לילה לקרוא עבורו תהלים וכו'.  
**וב"ב** הכה"ח (סי' רלה ס"ק ה) וז"ל: המזמורים שנהגו לומר קודם תפילת ערבית לא היה נוהג האר"י ז"ל לומר שום מזמור כלל, זולתי שלשה פסוקים אלו והם ה' צבאות עמנו וכו' ה' צבאות אשרי אדם וכו' ה' הושיעה וכו', ואחר כך אומר קדיש וברכו ותפילת ערבית, וכן בליל מוצאי שבת לא היה נוהג לומר אלפא ביתא ואותם המזמורים כלל. (שעה"כ שם ופרי עץ חיים שער ט"ו פרק ג'). וכתב שם בפרי עץ חיים שיש לומר קודם תפילת ערבית פסוק והוא רחום וכו' שיש בו י"ג תיבין נגד י"ג מכלין דאריך אנפין לאכפייא כולה דינין ולמתק בהם ד' פרצופים דקליפה המתחילים להתעורר בערבית והם משחית עון אף וחמה יעו"ש. וכן הוא בתיקונים (תיקון ל"ז). ומנהג חסידי בית אל יכב"ץ שבביר קדשנו ירושלים ת"ו לומר תחלה לשם יחוד וכו' ואחר כך שלשה פסוקים הנזכרים ואחר כך קדיש, ואחר כך והוא רחום וכו' ואחר כך ברכו, ומתחילין ערבית. וכן כתבנו לעיל (סי' נד אות טז) יעו"ש. ועיין לקמן (אות ד וסי' רל"ז אות א' ואות ב'), עכ"ל.

ג. **שעה"כ** הביאו כה"ח (סי' רלה ס"ק ד).

ד. **בה"ח** (שם).

ה. **ב"ב** רבנו האריז"ל בשעה"כ (דף נ"ב ע"ב) וז"ל: הזהור לאסור ולחבק שתי ידיו זו על גבי זו וכן לסגור ולעצום עיניו בעת התפילה, כל זה צריך

המצות שם שהוא מכין לשבת ומתעוררים הרחמים בו ויכול לקרוא מקרא בלילה ע"ש והדברים ק"ו בליל שבת קדש. ומשום אזהרת רז"ל לא יקרא לאור הנר קבעתי ללמוד תהלים שהם שגורים ושרי לקרות לאור הנר וכמו שכתבתי אני בעניי במקום אחר בס"ד.

**וכתב** הרב החסיד מהר"י ניניו ז"ל בספרו אמת ליעקב (קונטרס שפת אמת בהגה דף קז ע"ב) וז"ל: כבר נודע דאחר חצות לילה מותר לקרוא תהילים והגם דהרב הגדול מוהרי"א [החיד"א] ז"ל בספרו יוסף אומץ סי' ד"ן נשאל אם מותר ללמוד תהילים באשמורת הבקר והשיב דהקורא יש לו סמך אבל הוא בעצמו גילה דעתו דמתיר לקרוא תהילים בלילה והטעם כיון דרבנו האריז"ל כתב דאין לקרות בלילה וקא פסיק ותני מקרא בכלל.

**מכל** מקום כבר נתפשט המנהג בכל המקומות לקרות תהילים אחר חצות לילה ואפילו בקהילתנו ק"ק חסידים דאנו נוהגים בכל מייל דמר רבנו האריז"ל אנחנו לומדים בכל הלילות תהלים לרפואת החולים ולמנוחת המתים ובפרט בשבוע שישי של העומר שאנחנו עושים תיקון כרת כל השבוע בחצי הלילה אנו לומדים תהילים בכנופיא עכ"ל.

**ודע** דהמנהג בישיבתנו הקדושה שלא לקרוא תהלים אחר חצות לילה עד שיאיר היום וכן צריך לנהוג אלא א"כ יש חולה וצריך רחמים אפשר

**ה. מצוה מן המובחר להתפלל ערבית ולקרות קריאת שמע בלילה ודאי, דהיינו לפחות שלוש עשרה וחצי דקות לאחר השקיעה<sup>1</sup>, והטוב ביותר עשרים ושבע דקות אחר**

### עיונים והארות

(שם). ועיין לעיל (סי' צה אות י"ד) שכתבנו דאם מתפלל מתוך הספר שפיר דמי יעו"ש. וכל זה בחול אבל בשבת ויום טוב אינו צריך לסגור עיניו בקריאת שמע וברכותיה, וכן כתב השלמי צבור (דף קסח ע"ב).

**וכ"כ** הבא"ח (ש"א פרשת פקודי אות ג) וז"ל: כשמתחיל ברכת אשר בדברו מעריב ערבים, יסגור עיניו ויחבק ידיו אם הוא מתפלל בע"פ, ויש טעם ע"פ הסוד לסגירת העינים בק"ש וברכותיה דערבית. ומיהו כל זה בחול, אבל בערבית דשבת וי"ט לא יסגור עיניו בק"ש וברכותיה.

**עוד** כתב הכה"ח (ס"ק ז), וצריך האדם לכיון היטב בתפילת ערבית כדי להתיש כח הקל"י שלא יבא לידי קרי וביותר בגלות המור הזה. קב הישר (פרק ע'). וכן משמע בזוה"ק פרשת תרומה (דף קל). שכתב וז"ל צלותא דא איהו לאגנא עלן מגו פחד בלילות, מגו פחד דכמה סטרינ דגיהנם, דהא בההיא שעתא טרדי לחייביא בגיהנם על חד תרינ מבימא, ובגין כך מקדמי ישראל למימור והוא רחום דאיהו בגין פחד דגיהנם, ובשבת דלא אשתכח פחד דינא דגיהנם ולא דינא אחרא אסיר לאתערא ליה יעו"ש. והביא דבריהם היפה ללב (אות ב' יעו"ש). ובסי' רלז (ס"ה ק) כתב בשם פע"ח (שער טז פ"א) דכפי שיכוין האדם בתפילת שחרית יהיה לו סיוע ועזר כל היום. וכפי מה שיכוין בערבית יהיה עלייתו בלילה למעלה.

**ו. מרן** השלחן ערוך (סי' רלה סעי' א) זמן קריאת שמע דלילה משעת יציאת שלשה כוכבים קטנים וכו', ואם קרא אותה קודם לכן חוזר וקורא אותה בלא ברכות. ע"ש. וכ"כ מו"ר הראשל"צ

לעשותו גם בתפילת ערבית, אבל כאן יש יתרון והוא כי עתה בתפילת ערבית צריך לעשות שתי דברים אלו משעה שמתחיל אשר בדברו מעריב ערבים וכו' עד תשלום כל העמידה כולה עכ"ל.

**ועיין** בשעה"כ (דף נט ע"ב) שכתב הטעם לכל זה וז"ל: וסוד עצימת העינים נרמז כמ"ש בסבא דמשפטים (דף צה ע"ב) וז"ל: ומהו עולמיתא שפירתא דלית לה עיינין וכו', וביאור המאמר הזה הוא מדבר בענין רחל נוקבא דז"א כי היא נקראת עולמיתא שפירתא כמ"ש ורחל היתה יפת תואר ויפת מראה, אבל לית לה עיינין לפי ששיעור קומתה הוא מן החזה דז"א ולמטה כנגדה בחינת העינים של ז"א, אבל לאה יש לה עינים בסוד ועיני לאה רכות לפי שמקום לאה היא למעלה במקום רישא דז"א אשר שם יש לה בחינת עינים דז"א.

**אמנם** טעם הצטרכות סגירתם בתפילת ערבית מתחילה ועד סוף הוא לפי שעתה הוא סוד זמן לילה שהוא זמן החושך, ואמנם ביום היו נמשכים לרחל עינים מלמעלה אבל בערבית שהוא זמן לילה נחשכים עיני רחל. ובזה תבין כמה מאמרי הזוהר שאומרים ענין הלילה איך החושך יכסה ארץ בלילה, ותבין מה הוא ענין החשך הזה וגם למה הוא בלילה ולא ביום עכ"ל.

**והביא** בכה"ח (סי' רלה ס"ק ו') וז"ל: גם ענין הנזכר בתפילת המנחה והוא ליזוהר לאסור ולחבק שתי ידיו זו על גב זו וכן לסגור ולעצום עיניו בעת התפילה כל זה צריך לעשותו גם בתפילת ערבית, אבל כאן יש יתרון אחר והוא כי עתה בתפילת ערבית צריך לעשות שני דברים אלו משעה שמתחיל אשר בדברו מעריב ערבים וכו' עד תשלום כל העמידה כולה. (שעה"כ שם, פרי עץ חיים

השקיעה<sup>ז</sup>. ומו"ר המקובל האלהי כמוהר"ר מרדכי שרעבי זצוק"ל, היה מנהגו להתפלל ערבית לאחר ששקעה החמה, ולא הקפיד להתפלל ערבית לאחר לילה ודאי<sup>ח</sup>. ומותר להתפלל ערבית מפלג המנחה, דהיינו שעה ורבע זמניות קודם צאת הכוכבים. ועתה נהגו להקל להתפלל מנחה וערבית יחד אחר פלג המנחה ואפילו דאיכא תרתי דסתרי, ובתנאי שמתפללין בציבור<sup>ט</sup>. ויש להם על מה שיסמוכו. ומו"מ

### עיונים והארות

שסומכין על מה שכתב הרא"ש לדעת ר"ת ולענין תפילה הקילו. בית יוסף יעו"ש. וכן כתב הב"ח. וכן כתב המג"א (ס"ק ד) דעכשיו נוהגין להתפלל מנחה ומעריב סמוכין זה לזה כי סוברין כרבנן, ומה שמתפללין ערבית קודם הלילה היינו מפני הדוחק שטורח הוא לאסוף הצבור שנית וכן הוא בטור (סי' רל"ה), אבל יחיד שלא התפלל בבית הכנסת ימתין עד הלילה עכ"ל. וכן כתב דרך החיים (אות ב'), חסד לאלפים (אות ב'). ועיין שלמי צבור (דף ק"ס ע"א) שכתב דכן נראה דעת האר"י ז"ל, שהיה נזוהר מאד שלא להתפלל מנחה אלא עם שקיעת החמה, והוא עצמו כתב בענין שלש משמרות הוי הלילה, דיש להתפלל ערבית בעת שהוא קרוב ליום ממה שהוא קרוב ללילה כי כל השלש תפלות צריכות להיות ביום וקריאת שמע יקרא אחר כך בצאת הכוכבים. וכן הוא בפירושו בזוהר חדש (פרשת בראשית) ואין היה עושה תרתי דסתרי, אלא על כרחך לומר דסמך אדעת ר"ת דבתפילה הקלו יעו"ש.

**ט. כתב** מרן (בסי' רלג סעי' א), שאם עושה כרבנן דרבי יהודה ומתפלל מנחה עד הלילה, שוב אינו יכול להתפלל ערבית מפלג המנחה ולמעלה, ואם עושה כרבי יהודה ומתפלל ערבית מפלג המנחה ולמעלה, צריך להזוהר שלא יתפלל מנחה באותה שעה, ועכשיו שנהגו להתפלל תפילת מנחה עד הלילה, אין להתפלל תפילת ערבית קודם שקיעת החמה. ואם בדיעבד התפלל תפילת ערבית מפלג המנחה ולמעלה יצא. ובשעת הדחק יכול להתפלל

בילקוט יוסף (סי' רלה הלכה א) וז"ל: מצוה מן המובחר להתפלל ערבית ולקרוא קריאת שמע אחר צאת הכוכבים, ומכל מקום כבר נהגו אצלנו להקל להתפלל ערבית קודם השקיעה [אחר פלג המנחה, שהוא שעה ורבע בשעות זמניות קודם צאת הכוכבים]. ואף מתפללים מנחה סמוך לשקיעה, וסומכים תפילת מנחה לערבית. וצריך לחזור ולקרוא קריאת שמע אחר צאת הכוכבים. ומיהו נכון מאד לקיים שיעורי תורה בין מנחה לערבית, ולהתפלל ערבית אחר צאת הכוכבים, שמצוה גוררת מצוה. ויש נוהגים שלא להתפלל ערבית מבעוד יום, ביום שהתפללו בו מנחה אחר פלג המנחה (שעה ורבע קודם צאת הכוכבים), שלא לעשות תרתי דסתרי ביום אחד. וגם בזה כבר נהגו להקל, ויש להם על מה שיסמוכו.

**ז. כ"ב** מו"ר הגאון הגדול הגר"צ זצ"ל בספרו שו"ת אול"צ (ח"א סי' כ').

**ח. ובן** מנהג ק"ק חסידים בית אל תכב"ץ וכמו שכתב בישכיל עבדי (ח"ח דף קפח). והוא כמו שכתב השלמי ציבור (דף קס ע"א) שהאר"י ז"ל כתב שיש להתפלל כל הג' תפלות ביום, וקריאת שמע יקרא אחר כך בצאת הכוכבים. ע"ש. וכן כתב בשערי תשובה (סי' רלה) ובכה"ח (סי' רלג ס"ק יב) וז"ל: ועכשיו נהגו העולם להקל בכך שאף על פי שמתפללין תפילת מנחה אחר פלג המנחה לא נמנעו מלהתפלל ערבית גם כן באותה שעה ואף על גב דהוו תרי קולי דסתרי אהדדי, ואפשר

צריכים ליזהר לחזור ולקרוא ק"ש כשיהיה לילה ודאי, דהיינו, כעשרים ושבע דקות לאחר ששקעה החמה.

ו. לאחר לשם יחוד, יאמר שלשה פסוקים, ה' צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה, ה' צבאות אשרי אדם בוטח בך, ה' הושיעה המלך יעננו ביום קראנו, והם כנגד שלשה אבות שהם תיקנום, ואחריהם יאמר קדיש וברכו'.

ז. אומרים פסוקי והוא רחום יכפר וגו', ה' הושיעה המלך יעננו ביום קראנו, וטעם אמירתם, למתק הדינים, ולהכניע ארבעה מזיקים המתעוררים בלילה, ובשבת ויו"ט

### עיונים והארות

וחברייא ה' צבאות אשרי אדם בוטח בך.

**וב"ב** בשעה"כ (דף נב ע"ב) בשם רבנו האריז"ל לומר שלשה פסוקים אלו קודם תפילת ערבית ואחריהם קדיש וברכו ותפילת ערבית ע"כ. וכן הוא בפרי עץ חיים (שער מנחה וערבית פ"א).

**וב"ב** הבא"ח (ש"א פר' פקודי אות ב) וז"ל: אחר פסוק והוא רחום אומרים שלשה פסוקים ה' צבאות עמנו וכו' ה' צבאות אשרי אדם בוטח בך ה' הושיעה וכו' וכמפורש בשעה"כ עי"ש. וכתב מהר"א הכהן ז"ל בשם הרמ"ק ז"ל דפסוק ראשון אמרו אברהם אע"ה, ופסוק שני אמרו יצחק אע"ה, ופסוק שלישי אמרו יעקב אע"ה, לכן ר"ת יעננו ביום קראנו עם עי"ן של יעננו הם אותיות יעקב. והנה פה עירנו בגדאד יע"א נוהגים לומר תחלה פסוק כי אל רחום ה' אלהיך לא ירפך וכו' הכתוב בפרשת ואתחנן ואחריו אומרים והוא רחום יכפר עון ואחריו ג' פסוקים הנז' ואחריהם אומרים ויברכו שם כבודיך ומרומם על כל ברכה ותהלה ואומר קדיש, ולא בטלנו מנהגם בשני פסוקים של אל רחום ושל ויברכו, כי אמרנו אף על פי שאין להם שורש כפי הסוד אין קפידא לאומרים, שלא מצינו לרבנו האריז"ל שהקפיד כאן אלא באמירת מזמורים, עכ"ל.

תפילת ערבית מפלג המנחה ולמעלה. ועיין בשו"ת יחזקאל דעת חלק ו (סי' לא ד"ה וגם הלום). שכתב, שכיון שתפילת ערבית רשות, לכן שרי להתפלל ערבית מפלג המנחה. ובבא"ח (פרשת ויקהל אות ז) כתב, זמן תפילת מנחה נמשך עד הלילה לדברי חכמים, אבל לרבי יהודה עד פלג המנחה, שהיא עד י"א שעות חסר רביע, דהיינו שעה ורביע קודם צאת הכוכבים, ולא איפסיקא הלכתא כחד מינייהו, ואסיקנא, דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד, והוא שיעשה לעולם כחד מינייהו וכו', וכל זה הוא לפי דינא דגמרא, אך עכשיו נהגו להקל בכך, ועבדי תרי קולי דסתרי אהדי להתפלל מנחה וערבית ביחד אחר פלג המנחה, ויש להם על מה שיסמוכו. מיהו לא נהגו להקל בכך אלא בצבור, אבל יחיד המתפלל בביתו אינו יכול לעשות תרי קולי דסתרי, שאם מתפלל מנחה אחר פלג המנחה, לא יתפלל ערבית עד צאת הכוכבים.

י. **איתא** בתלמוד ירושלמי (ברכות ח, א), רבי חזקיה רבי יעקב בר אחא רבי ייסא בשם רבי יוחנן לעולם אל יהא הפסוק הזה זז מתוך פין ה' צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה, רבי יוסי בי רבי אבון רבי אבהו בשם רבי יוחנן

## אין לאמרם יא.

ח. כיון שענה אדם ברכו, אין לו להפסיק בדיבור כלל ובעו"ה הרבה נכשלים בזה י.

## עיונים והארות

פרצופין דקליפה המתחילין להתעורר בערבית והם משחית עון אף וחמה וכו', וגם לכיון שהקב"ה מרחם על הרשעים בגיהנם, שאז טיפין אש יורדין בגיהנם והם פ"ר ושכ"ה מיני דינין וצריך למתקן, וטוב לכיון ר"ת והוא רחום יכפר ר"ר כמנין גבורה ור"ת רחום יכפר עון מספר פ"ר עכ"ד ע"ש. ולכן אין אומרים פסוק והוא רחום אלא רק בחול, אבל בערבית דשבת אסור לומר פסוק זה כאן. מיהו אומרים אותו בשבת בזמירות, ורק כאן שנתקן בשביל שליטת הדינים אסור לאומרו בשבת, כי בשבת אין שליטת הדינים וכמ"ש בזה"ק תרומה (דף קלה ע"ב), ואסור לעמא קדישא למפתח לגבה פסוקא דדינא כגון והוא רחום וכו' ע"ש, וכמ"ש הגאון חיד"א ז"ל בהגהותיו שם ע"ש. ומכאן אתה למד שגם כשחל יוה"כ בחול ג"כ אין לומר פסוק זה של והוא רחום, וכאשר נכתוב בזה במקומו, עכ"ל.

**ובזוהר** הקדוש (בראשית כג:) כתב הטעם לאומרו שאם התפילה אינה שלימה חס ושלום רודפים אחריה המוני מלאכי חבלה ולכן מקדימים בערבית זמן שליטתם "והוא רחום יכפר עון" דא ס"מ דאיהו נחש, "ולא ישחית" דא משחית, "והרבה להשיב אפו" דא אף, "ולא יעיר כל חמתו" דא חימה, בגין דלא ירדפון בתר צלותא ע"כ. וכן הוא ברעיא מהימנא (פינחס רמג:) ובתיקוני הזוהר (תיקון לז, עח:) ובזוהר חדש (רות לג.)

**יב. כתב** הב"י (סוף סי' נז) בשם המנהיג, דבר פשוט הוא שאחר שאמר החזן קדיש וברכו כאילו התחיל ביוצר אור ואין לספר אף בצרכי רבים. ופסקו הרמ"א (סי' נד סעי' ג) וכתב המ"ב (בסי' רלו

**יא. כתב** הטור (סי' רלז) סדר תפילת ערבית אמור והוא רחום. ותיקנו לאומרו, לפי שבשחרית ומנחה יש תמידין שמכפרין אבל ערבית שאין תמיד לכפר תקנו לומר והוא רחום. ויש אומרים, לפי שנהגו ללקות בערבית לאחר שחטאו כל היום ובמלקות מתכפר להם לכך נהגו לומר אחר המלקות והוא רחום וגם מפני שאומרים אותו ג"פ בשעת המלקות כי יש בו י"ג תיבות הרי לג' פעמים ט"ל תיבות כמנין המלקות.

**ובב"י** כתב בשם הכל בו שהטעם הוא משום דאמרינן (תנחומא פנחס אות יג) לעולם לא לן אדם בירושלים ובידו עון שתמיד הבוקר מכפר עוונות הלילה ותמיד הערב מכפר עוונות היום ולכן תקנו ערבית ושחרית לחלות פני המקום שיכפר עוונותינו יומם ולילה שחרית אנו אומרים אותו בסדרי קדושה ותקנוהו נמי בפסוקי דזמרה בשביל ליל שבת שאין אנו אומרים אותו לפי שאין איברי תמיד הערב קרבים בליל שבת דכתיב (במדבר כה, י) עולת שבת בשבתו ולא עולת חול בשבת וכן ביום טוב ולכן תקנו לומר והוא רחום בתפילת ערבית מה שאין כן בשחרית ומנחה לפי שבאותן תפלות היו מקריבין תמידין והיו מכפרין ובתפילת ערבית אין מי שיכפר ותקנו בה לומר והוא רחום ועוד שכל היום אדם חוטא ובערב צריך אדם לומר כפרה על חטאו עכ"ל.

**ובבא"ח** (שם הלכה א') כתב, כיון דבילילה הוא שליטת הדינים, לכך נתקן לומר פסוק והוא רחום קודם ק"ש וברכותיה, דתפילת ערבית בחול דוקא, וכמ"ש רז"ל בספר פע"ח וז"ל: והוא רחום שבתפילת ערבית יש י"ג תיבין כנגד י"ג מכלין דא"א לאכפייא כולוהו דינין ולמתק בהם ד'

ט. פיסוק הדברים של ברכה הראשונה הוא כך, מעריב ערבים בחכמה, ואח"כ פותח שערים בתבונה, וישים ריוח ביניהם כדי שיהיה נשמע "בחכמה" על מעריב ערבים, ותיבת "בתבונה" על פותח שערים, ואח"כ יאמר משנה עתים וכו' ברקיע כרצונו, וישים ריוח, ואח"כ יאמר בורא יומם ולילה, כי תיבת כרצונו קאי אדלעיל ואינה מקושרת עם בורא יומם ולילה<sup>י</sup>. ומנהגנו לחתום בברכת "השכיבנו" "שומר את עמו ישראל מכל דבר רע לעד אמן" יד.

י. לכתחילה אין להתחיל לאכול סעודת קבע חצי שעה קודם זמן תפילת ערבית, והוא כחמש דקות לפני השקיעה שהוא כחצי שעה קודם זמן ק"ש, ובשעת הצורך שמוכרח לאכול, יקרא קריאת שמע בלא ברכותיה, ויעמיד שומר שיזכיר לו להתפלל, ויהא מותר לאכול לפני התפילה טו.

יא. מי שאינו מוצא זמן לתפילת ערבית אלא אחר חצות לילה, עדיף להתפלל ביחידות לפני חצות לילה, מאשר להתפלל בציבור ואחר חצות לילה טז.

### עיונים והארות

ומרן הבית יוסף (אורח חיים סי' רלה) דקדק מדבריו אלו שאסור להתחיל לאכול קודם זמנה והיינו דוקא חצי שעה כדאמרינן בתפילת המנחה, וכן כתב הרשב"א (ברכות ב: ד"ה משעה), "כשהגיע זמן המקרא אפילו סמוך לו קצת מלפניו לא ישב עד שיקרא" ע"כ. וכתב הבית יוסף דיש ליזוהר כדברי רבנו יונה והרשב"א ז"ל. וכן פסק בשלחן ערוך (סי' רלה, סעי' ב) "אסור להתחיל לאכול חצי שעה סמוך לזמן קריאת שמע של ערבית, ואם התחיל לאכול אחר שהגיע זמנה מפסיק וקורא קריאת שמע בלא ברכותיה ואחר כך קורא אותה בברכותיה ומתפלל" ע"כ.

טז. כ"ב מו"ר הגאון הגדול הגר"צ זצ"ל בספרו שו"ת אול"צ (שם תשובה ט). ובמקורות כתב, בשו"ע (סי' רלה סעי' א) כתב, לכתחילה צריך לקרות ק"ש מיד בצאת הכוכבים, וזמנה עד חצי הלילה,

ס"ק א) דפשוט הוא דאין לחלק בין שחרית לערבית ולפ"ז צריך ליזוהר מאד שלא לספר אחר ברכו דערבית אפילו קודם שהתחיל לברך הברכה ראשונה אם דעתו להתפלל אז מעריב עם הצבור ובעו"ה הרבה אנשים נכשלין בזה.

יג. בא"ח (שם הלכה ד) וכנזכר בשעה"כ.

יד. כן הוא בסידור הרש"ש זיע"א וכן המנהג בישיבתנו הקדושה.

טז. כ"ב מו"ר הגאון הגדול הגר"צ זצ"ל בספרו שו"ת אול"צ (ח"ב פט"ו תשובה ח). כן פסק הרא"ש (ברכות א, ט) שאין לאדם לא לאכול ולא לשתות עד שיקרא ויתפלל ע"כ. ורבנו יונה (שם ד"ה וחכמים) כתב "אפילו כשיבוא מן השדה קודם זמנה אין לו לומר כיון שלא הגיע עדיין עונת זמן קריאת שמע אוכל ואשתה תחילה אלא יש לו לקרות או לשנות" ע"כ.

**יב.** כדי לצאת מידי ספק, יש להשתדל לכתחילה לסיים את ברכת שומר את עמו ישראל לעד, יחד עם שליח הציבור, ואז יענה אמן, ומכל מקום מי שסיים את הברכה לפני שסיים שליח הציבור, ושומע את השליח ציבור או את חברו שחותם "גאל ישראל", או "שומר את עמו ישראל לעד", יענה אחריהם אמן. וכן אם שומע את חברו שמברך ברכת הנהנין, או ברכת המצוה, יענה אחריו אמן.<sup>1</sup> אמנם באמצע

### עיונים והארות

זצ"ל בספרו שו"ת אול"צ (שם תשובה י"א), ובמקורות כתב וז"ל: בשו"ע (סי' רלו סעי' ד') כתב, אחר שומר עמו ישראל אומר אמן אחר ברכת עצמו. ע"כ. וכן מנהג בני ספרד, וכשיטת מרן (בסי' רטו סעי' א), ע"ש. והנה נחלקו האחרונים אם יש לענות אמן על ברכת הש"צ, ובבא"ח (פרשת פקודי אות ה') כתב שלא יענה, משום שאין לענות שם אמן על שום ברכה. אולם יש לומר שכיון שההפסק בין גאולה לתפילה של ערבית קל יותר מבין הפרקים של ברכות ק"ש, וכמ"ש במג"א (סי' רלו ס"ק א) ע"ש, לכן אפשר שיכול לענות אמן על ברכת שומר עמו ישראל של שליח הציבור, וכן משמע מדברי מרן שם בסעי' ב' שכתב, אין לספר בין גאולה דערבית לתפילה, ומשמע דוקא לספר אסור, אבל לענות אמן מותר, וכן דעת הגר"ח פלאג'י בספרו כה"ח (סי' יח אות ט), ובספרו נשמת כל חי (חלק או"ח סי' ה'), וע"ש מש"כ בזה.

**ולכן** נראה שלכתחילה טוב לחוש לדברי הבא"ח, ויכוין לסיים יחד עם שליח הציבור את ברכת שומר עמו ישראל, ואז ודאי שיענה אמן וכמו שנתבאר לעיל. ומכל מקום אם סיים את הברכה לפני הש"ץ, עדיף שיענה אמן, משום שחמור מאוד עונשו של השומע ברכה ואינו עונה אמן, כמבואר בזוהר בפרשת וילך, וזה עדיף יותר מחשש הפסק בין גאולה לתפילה של ערבית. ואין חילוק בכל זה בין ימות החול לבין שבת, שבין בחול ובין בשבת

ואם עבר ואיחר וקרא עד שלא עלה עמוד השחר יצא. הרי שפסק מרן כדעת הרמב"ם והסמ"ג, שלכתחילה זמנה עד חצות, וכדעת חכמים בריש ברכות, שעשו סייג עד חצות כדי להרחיק את האדם מן העבירה, וכמבואר בב"י שם. והוא הדין לתפילת ערבית, שיש לכתחילה להתפלל קודם חצות לילה. ואף שבשערי תשובה (שם ס"ק ז') ובביאור הלכה (שם ד"ה וזמנה) כתבו שבמקום הצורך יש להקל לדחות קריאת שמע לאחר חצות ולסמוך על הראשונים שסוברים שזמנה לכתחילה כל הלילה, מ"מ אנו אין לנו אלא דברי מרן, שאין לעשות כן לכתחילה, וכבר נתבאר לעיל (בפרק ז בבאורים לתשובה ט"ז) שאין להתפלל תפילה שהיא בדיעבד בשביל תפילה בציבור, ולכן עדיף להתפלל ביחידות וקודם חצות מאשר בציבור ואחר חצות לילה.

**אולם** מו"ר מופת הדור בשו"ת יביע אומר (ח"י או"ח סי' יא) תמה על דבריו וז"ל: תמוה, שמניין לו לחלק עלינו את השווים בתפילת ערבית, וקושטא קאי שקודם חצות הוא כלאחר חצות. הילכך אין דבריו נכונים בזה. שתפילה בצבור אפילו אחר חצות עדיפה מתפילה ביחיד קודם חצות, ע"כ. (ואה"נ שיקרא קריאת שמע לפני חצות שזה הוא זמנה לכתחילה).

**יז.** וכ"כ מו"ר מופת הדור בהליכות עולם (ח"א פ"ר פקודי הלכה ב), וכ"כ מו"ר הגאון הגדול הגר"צ

ברכות דק"ש דערבית, אין עונים אמן דברכות, אלא רק חמשה אמונים הראשונים דקדיש, כדין ברכות ק"ש דשחרית.

יג. הנכנס לבית הכנסת להתפלל תפילת ערבית, ומצא ציבור שעומדים לעמוד בתפילת שמונה עשרה, עדיף יותר שיתפלל את התפילה כסדרה, ויקרא קריאת שמע בברכותיה ואחר כך יתפלל, אף שיפסיד על ידי זה תפילה בציבור י"ה.

### עיונים והארות

ויתפלל את התפילה כסדרה. וראה עוד מה שנתבאר בדומה לזה לעיל בפרק ז' בביאורים לתשובה ב', ע"ש.

**אולם** מו"ר הראשל"צ בספרו ילקוט יוסף (סי' רלו סעי' ח) כתב שבתחלה יתפלל תפילת העמידה ואח"כ יקרא ק"ש וברכותיה וז"ל: מי שהגיע לבית הכנסת לתפילת ערבית, ומצא צבור שכבר התחילו בברכות קריאת שמע, וחושש שלא יוכל להספיק להגיע לתפילת שמונה עשרה עם הצבור, ויודע שאין לו מניין אחר לתפילת ערבית, יכול לכתחלה להתחיל עם הצבור תפילת העמידה, ולאחריה יברך ברכות קריאת שמע עם ק"ש, שהעיקר בזה כדעת מרן הש"ע.

יש דין לסמוך גאולה לתפילה, וכמ"ש בב"י (סי' קיא), ודלא כהדרכי משה (שם), ע"ש.

יה. כ"ב מו"ר הגאון הגדול הגרב"צ זצ"ל בספרו שו"ת אול"צ (שם תשובה י). ובמקורות כתב וז"ל: בשו"ע (סי' רלו סעי' ג) כתב, מצא ציבור שקראו ק"ש ורוצים לעמוד בתפילה, יתפלל עמהם ואח"כ יקרא ק"ש עם ברכותיה. אולם בכה"ח (שם ס"ק כב) כתב, דלפי דברי המקובלים צריך לקרוא קריאת שמע דוקא קודם שמונה עשרה, ולכן כתב שיותר טוב להתפלל ביחידות מלהתפלל לפני ק"ש. ונראה שכן עדיף לעשות, ומשום מגדר מילתא, שאם ידלג יבוא עי"ז להרגיל עצמו תמיד לאחר, אבל אם יראה שמפסיד עי"ז תפילה בציבור, ישמור עצמו לבוא בזמן, ולכן עדיף לעשות לפי הקבלה